

УДК 502.13:(477)(091)

Дрозд П. Ю.,
асистент кафедри фізіології, біохімії рослин
та біоенергетики, Національний університет
біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ), drozd_p@i.ua

**НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Є. М. ЛАВРЕНКА (1900–1987 РР.)
В УКРАЇНСЬКОМУ КОМІТЕТІ ОХОРОНИ
ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ**

На основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу досліджено науково-організаційну діяльність Є. М. Лавренка (1900–1987 рр.) в Українському комітеті охорони пам'яток культури та природи (УКОПКП). Встановлено, що працюючи в УКОПКП та на посаді інспектора Харківської крайової комісії охорони пам'ятників культури і природи, Є. М. Лавренко одним з перших на теренах СРСР розпочав фахову діяльність з охорони природи: розгорнув активну роботу з організації нових і збереження існуючих заповідників, систематизував списки цінних територій України, склав карти заповідних територій Степової зони, що стрияло збереженню біорізноманіття країни та розвитку вітчизняної природоохоронної справи. У цей період ученим опубліковано більше 20 наукових робіт, присвячених становішю охорони природи в країні, а також інвентаризації та заповіданню цінних степів, лісів, боліт, місць зростання рідкісних рослин.

Ключові слова: Є. М. Лавренко, Український комітет охорони пам'яток культури та природи, охорона природи, заповідники, цінні території, геоботаніка.

Є. М. Лавренко (1900–1987) – талановитий український та радянський геоботанік, який віддав багато сил вивченню степової рослинності. Особливо великі його заслуги у вивченні структури рослинного покриву, у галузі теорії ботаніко-географічного районування, картографування рослинності та її класифікації, історії флори і рослинності та ін. Разом з тим, Є. М. Лавренко зробив вагомий внесок у справу охорони природи України та СРСР, брав активну участь у створенні заповідних ділянок, ставши одним із перших учених країни, котрі ґрунтовно займалися цим питанням. Учений тривалий час працював в Українському комітеті охорони пам'яток культури та природи (УКОПКП), що досі залишається маловідомою сторінкою його творчого шляху.

У наукових та науково-публіцистичних працях, які присвячені біографії Є. М. Лавренка (В. Д. Александрова [1], З. М. Крамишева [2], Р. В. Камелін [3]), а також довідникових виданнях [4] діяльність ученого в УКОПКП не зазначається, лише побіжно згадується факт перебування ученого на посаді інспектора Харківської крайової комісії охорони пам'ятників культури і природи без аналізу його роботи в організації. Єдина праця, де згадується членство Є. М. Лавренка в УКОПКП і подано окремі фрагментарні відомості про його успіхи, це робота природоохоронця В. Є. Борейка [5]. Отже, аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що діяльність видатного вченого Є. М. Лавренка у УКОПКП усе ще потребує додаткових дослідницьких зусиль.

Метою статті є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити науково-організаційну діяльність Є. М. Лавренка (1900–1987 рр.) в УКОПКП та виявити її вплив на розвиток природоохоронної справи в Україні та СРСР у 20–80-х рр. ХХ ст.

Є. М. Лавренко народився 23 лютого 1900 р. в м. Чугуєві Харківської губернії в сім'ї ветеринарного лікаря. Його батько добре знав місцеву флору і фауну, був членом Харківського товариства любителів природи, залучав сина до екскурсій природою і першим навчав

ботаніці [2, с. 49]. У 1918 р. Є. М. Лавренко закінчив Харківську гімназію і вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, де його вчителями були професори В. І. Талієв, автор підручників з ботаніки та визначників рослин Європейської частини СРСР, і В. М. Арнольдї, автор першого російського підручника з альгології.

Під час навчання Є. М. Лавренко вступив до відомої природоохоронної організації – Харківського товариства любителів природи (ХТЛП), створеного й очолюваного піонером охорони природи В. І. Талієвим. Саме вчитель залучив молодого Є. М. Лавренка до природоохоронної справи, сприяв публікації першої статті 17-річного студента «К флоре Харьковського уезда» (1918 р.) «Бюллетене Харьковського общества любителей природы» [4, с. 9], здійснив з ним кілька екскурсій на крейдяні відслонення р. Дінця, залучив до визначення гербарних зборів експедиції з вивчення рослинності Харківського губерньського земства [2, с. 49].

З перших років трудової діяльності на посаді консерватора Гербарію Харківського ботанічного саду (1921 р.), під час навчання в аспірантурі науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти (1922 р.), працюючи на посаді завідувача Гербарію Харківського ботанічного саду (1926 р.), завідувача Гербарію та Відділу геоботаніки Українського інституту прикладної ботаніки (1928 р.), завідувача Секції геоботаніки Українського інституту агроґрунтознавства (1930 р.), Є. М. Лавренко незмінно приділяв велику увагу природоохоронним питанням.

З 1926 р. до грудня 1929 р. Є. М. Лавренко очолював Харківську крайову комісію охорони пам'ятників культури та природи (ХККОПКП) [4, с. 3]. Ці комісії – державно-громадські міжвідомчі органи охорони пам'яток при крайових інспектурах охорони пам'ятників культури та природи, функціонували в УСРР в 1920–30-х рр. ХХ ст. Склалися з представників виконавчої влади, вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, архівів, музеїв, наукових та краєзнавчих товариств, партійних, комсомольських і профспілкових органів. Комісії виконували дорадчо-консультативні та координаційні функції з метою забезпечення охорони пам'яток відповідно до затвердженого Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) та Радою Народних Комісарів (РНК) УСРР «Положення про охорону пам'ятників культури і природи» (1926 р.).

З архівних джерел можна зробити висновок, що в УКОПКП, який відомчо підпорядковувався Укрнауці Народного комісаріату освіти (НКО, Наркомат освіти), було організовано чотири інспектури: Київська (у 1926–1929 рр. очолював М. В. Шерлемань, з 1929 р. – Ю. Д. Клеопов), Харківська (найбільш широкомасштабна, у 1926–1929 рр. очільником був Є. М. Лавренко, у 1929 р. – Н. О. Шостенко, з 1930 р. – М. С. Шалит), Одеська (керував О. О. Браунер) та Дніпропетровська (очолював професор М. І. Акимов). Оскільки ХККОПКП безпосередньо підпорядковувалася УКОПКП, діяльність в останній Є. М. Лавренко розпочав паралельно з керівництвом крайовою інспектурою. Учений входив до Бюро УКОПКП, брав участь у його засіданнях, згодом головував на них за відсутності головного інспектора.

У 1926 р. за результатами експедиції від Наркомзему для вивчення природних умов та з'ясування господарчих

перспектив регіону Нижнього Дніпра, проведеної під керівництвом професора Г. Г. Махова, було підготовлено пояснювальну записку до проекту постанови РНК УСРР «Про утворення піскових заповідників у районі Дніпровського низу» за підписами завідувача науково-дослідної кафедри лісознавства професора Г. Висоцького, харківського інспектора охорони природи, геоботаніка експедиції Є. Лавренка, професора ґрунтознавства Г. Махова, завідувача Науково-дослідним інститутом географії та картографії професора Рудницького [6, арк. 116–129]. Ця ініціатива була підтримана Наркоматом освіти, завідувачем українськими науковими установами [6, арк. 44–45], складено кошторис на утримання піскових заповідників, складено проект Постанови РНК УСРР про затвердження штатів [6, арк. 46]. Дане питання розглядалося на засідання Відділу меліозему Наркомату земельних справ, де Є. М. Лавренко був присутній як представник Укрнауки НКО [6, арк. 88]. Того ж року Є. М. Лавренко складено список цілинних територій правобережної України (36 позицій) із зазначенням місця розташування та підпорядкування [6, арк. 16–17].

У 1927 р. на прохання Укрнауки (відповідний лист за підписами завідувача Укрнауки Яворського та головного інспектора з охорони природи професора О. С. Федоровського) Є. М. Лавренко як крайовим інспектором складено список усіх пам'яток природи «як існуючих, так і бажаних» за категоріями (пам'ятки геологічні, географічні комплексні, річки й джерела, ліси, видатні парки, окремі дерева, рибні місця тощо) [6, арк. 19].

Того ж року Є. М. Лавренко інційовано звернення до Старобільського та Луганського окрвиконкомів, в межах округ яких розташовувалися ділянки степової цілини (Деркульська, Ново-Олескандрівська, Стрілецька, Лимарівська), з проханням об'єднати дані території і оголосити їх заповідником місцевого значення [6, арк. 34–36].

З 1927 р. Український комітет охорони пам'яток природи розпочав випуск спеціальних збірників «Охорона пам'яток природи на Україні», які виходили під редакцією О. С. Федоровського і Є. М. Лавренка [5, с. 48].

Визначну роль відіграв Є. М. Лавренко у збереженні заповідника Хомутовський степ. Для його збереження у 1926 р. цілину територію площею 500 дес. було передано Маріупольському музею краєзнавства під заповідник (протокол засідання Маріупольського окрвиконкому №24/48 від 24 липня 1926 р.), ще 612 дес. дозволялося використовувати на договірних умовах між музеєм і сільськогосподарським підвідділом ОкрЗУ для здачі під випас товариству тваринництва для виведення верхових донських коней та червоного німецького скота [7, арк. 30]. Листом №1749 від 11 січня 1927 р. Наркомат освіти зобов'язав Маріупольський окрвиконком звітувати УКОПКП про заходи щодо збереження пам'яток природи Хомутовський цілинний степ (Буденівський район) та «Кам'яні могили» (Люксембурзький район) [7, арк. 29]. Згодом, листом № оп/54 від 12 квітня 1928 р. до Маріупольського окрвиконкому (копія харківському крайовому інспектору охорони пам'яток природи) Наркомат просив вжити заходи щодо охорони зазначених пам'яток, конкретні пропозиції яких мав надати крайовий інспектор Є. М. Лавренко [7, арк. 30].

Однак на засіданні технаради Маріупольського ОЗВ від 6 липня 1928 р. було піднято питання про доцільність

існування заповідника Хомутовський степ і пропозиція організації на його території радгоспу [7, арк. 31].

Цей факт не було залишено поза увагою, у липні 1928 р. колектив Українського інституту прикладної ботаніки, де працювали провідні природоохоронці Є. М. Лавренко, О. А. Яната, Н. О. Шостенко, М. В. Котов та інші, звернувся до Наркома земельних справ (лист №1244 від 19 липня 1928 р.) із запереченням проти перетворення заповідника «Хомутовський степ» на радгосп [7, арк. 25]. Ініціативу установи підтримав Народний комісаріат освіти, який листом від 23 липня 1928 р. звернувся до Маріупольського окрвиконкому з проханням залишити Хомутовську цілину заповідником [7, арк. 26; 6, арк. 306]. Аналогічне звернення до місцевої виконавчої влади було надіслано і Є. М. Лавренко особисто як крайовим інспектором [8, арк. 84]. Підставою для збереження заповідної території була постанова ВУЦВК та РНК «Про пам'ятки культури та природи (зб. Наказів УСРР 1926 №32–33 арт. 259 §10). Важливість цієї природоохоронної території для сільськогосподарської науки була доведена геоботанічними дослідженнями Ю. Д. Клеопова, Є. М. Лавренка, а також експедицією дослідження ґрунтів, очолюваною О. П. Чефрановим. Ними наголошено, що Хомутовський степ – «єдина на території України цілина в межах розповсюдження надазівської та південної чорноземлі, що досить добре репрезентує ґрунтово-рослинний комплекс Надозівського району» [7, арк. 28, 28зв]. Є. М. Лавренко, О. П. Чефрановим та директором Маріупольського музею краєзнавства І. П. Коваленком проведено обстеження заповідника «Хомутовський степ» та складено відповідний акт, де сформульовано конкретні пропозиції щодо охорони та вивчення цілини.

Про принциповість Є. М. Лавренка в питаннях охорони природи можна зробити висновок з приватного листа директора Маріупольського музею краєзнавства І. П. Коваленка від 18 квітня 1930 р. до виконувача обов'язків інспектора охорони пам'яток природи М. О. Тихого, де йдеться про заплановану перевірку стану заповідника Хомутовський степ, який перебував у віданні музею. Автор листа зазначає: «Не знаєте ли Вы кто будет в комиссии? Вот, если бы был Лавренко как был краевой инспектор, то он сумел бы предостеречь об ошибках и катастрофических шагах комиссией» [9, арк. 62].

Контроль за збереження Хомутовського степу здійснював УКОПКП. На засіданні Бюро від 25 жовтня 1930 р. Є. М. Лавренко, який головував на зібранні за відсутності В. Аверіна, доповідав про стан згаданої цілини і результати його обстеження Міжвідомчою комісією 23–29 липня 1930 р., що знову ухвалила вважати дану територію заповідником всеукраїнського значення. На цьому ж засіданні розглядалося питання про дозвіл радгоспу «Атманай» випасу овець на острові Бірючому, знищення Одеським ЦРК мартинів та крячок, непридатних для споживання, про видання третього тому збірника «Матеріали по охороні пам'яток природи на Україні» та обрання виконувача обов'язків ученого секретаря комітету. З вищесказаного можна відтворити картину питань, якими займався УКОПКП і Є. М. Лавренко в його складі [10, арк. 11].

На засіданні Бюро УКОПКП від 26 листопада 1929 р. (протокол №17) за головування В. Г. Аверіна Є. М. Лавренко подав заяву про залишення ним посади крайового інспектора у зв'язку з перенавантаженням. Зі

свого боку вчений рекомендував на посаду Харківського інспектора охорони пам'яток природи свою колегу Н. О. Шостенко. Варто відзначити компетентність Є. М. Лавренка у підборі кадрів. Грунтовні геоботанічні дослідження островів Тендра, Джарилгач, Довгого, Орлова та ін., степового заповідника «Асканія-Нова», проведені Н. О. Шостенко, стали основою створення низки приморських заповідників [10, арк. 74].

У 1930 р. на підставі геоботанічних досліджень Є. М. Лавренка та І. Г. Зола, проведених у 1927–1928 рр., харківським крайовим інспектором охорони пам'яток природи М. С. Шалитом ініційовано надання степовому заповіднику «Михайлівський степ» (місцева назва «Луки») на території Штепівського району Сумської округи (нині – Лебединський район Сумської області) абсолютним державним заповідником республіканського значення як представника Лівобережного лісостепу та внесення його до мережі 2-го державного степового заповідника України [11, арк. 18–20].

В архівах зберігається листування Є. М. Лавренка як крайового інспектора з кореспондентом УКОПКП М. І. Гавриленком щодо стану місцевих заповідників Полтавської округи (1928–1929 рр.) [8, арк. 85–88], листування з Головнаукою про стан охорони «Кам'яних могил» та Білосарайської коси (1929 р.) [8, арк. 135].

У ЦДАВО України зберігається записка до директора Державних надморських заповідників, датована 26 вересня 1928 р. за підписом «головного інспектора по охороні природи Є. М. Лавренка», де зазначається, що Всеукраїнський комітет охорони природи просить повідомити наслідки викосу трави на острові Джарилгач [12, арк. 23]. З аналогічним підписом того ж року є звернення до Полтавського держмузею про збереження тисячолітнього дуба в с. Диканька [6, арк. 291–293]. Це дає підстави стверджувати, що учений певний час виконував обов'язки головного інспектора. У листі до Зміївського райовиконкому (1928 р.) навпроти підпису Є. М. Лавренка зазначено посаду «за голову Українського комітету охорони природи», а головним інспектором вказано О. С. Федоровського [6, арк. 286]. В. Є. Борейко зазначає, що у 1930 р. Є. М. Лавренка було призначено заступником центрального інспектора Українського комітету охорони пам'яток природи [5, с. 49].

За час діяльності в УКОПКП Є. М. Лавренком опубліковано більше 20 наукових праць, присвячених охороні природи в Україні, а також інвентаризації та заповіданню цілинних степів, лісів, боліт, місць зростання рідкісних рослин. Серед них слід відмітити праці «Рослинність цілинних степів України та їх охорона» (1928 р.), «Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона» (спільно з П. Погребняком) (1929 р.), також роботу «Охорона природи на Україні» [13, с. 162–179], де він детально охарактеризував положення про охорону природи на Україні, навів перелік і опис наявних заповідників, парків, заказників, ділянок степової цілини тощо, вказав установи, які видають охороною цих цінних природних об'єктів, писав про завдання їх збереження.

Особливе значення Є. М. Лавренко приділяв заповіданню степів. «Охорона цілинних степів має велике значення також і з точки зору вивчення розвитку степового ґрунту – чорнозему і різних його підтипів і варіантів... Людина, що знищує природну рослинність і розорює верхні шари ґрунту, порушує цим нормальний

процес еволюції ґрунту» [14, с. 21]. Оpubлікована у «Вістях ВУЦВК» у січні 1927 р. стаття Є. М. Лавренка [15, с. 5], присвячена цьому ж питанню, дала великий поштовх охороні степів.

У середині 1930-х рр. у зв'язку з реорганізацією Наркомосу УСРР та репресіями більшістю провідних пам'яткознавців крайові комісії фактично припинили існування. У 1934 р. Є. М. Лавренко переїхав до Ленінграду. Працюючи надалі в Ботанічному інституті АН СРСР, учений продовжував опікуватися заповідними територіями України, розгорнув природоохоронну діяльність у всесоюзному масштабі, разом з іншими ученими (В. Г. Гептнер, С. В. Кириков і О. М. Формозов) розробив план географічної мережі заповідників СРСР (1958 р.), спільно з А. М. Семеновою-Тян-Шанською опублікував «Програму-інструкцію по организации охраны ботанических объектов» тощо (1969 р.).

Проаналізувавши наявні архівні та літературні джерела, можна стверджувати, що, працюючи в Українському комітеті охорони пам'яток культури та природи і на посаді інспектора Харківської крайової комісії охорони пам'ятників культури і природи, Є. М. Лавренко розгорнув активну роботу з організації нових і збереження існуючих заповідників, систематизував списки цілинних територій України, склав карти заповідних територій Степової зони, опублікував низку наукових статей, присвячених стану охорони природи, що сприяло збереженню біорізноманіття країни та розвитку вітчизняної природоохоронної справи.

Список використаних джерел

1. Александрова В. Д. Е. М. Лавренко: (к 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности) / В. Д. Александрова, З. В. Карамышева // Бот. журн. – 1970. – Т.55, №5. – С.735–761.
2. Карамышева З. В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет / З. В. Карамышева // Степной бюллетень. – Новосибирск: НИЦ ОИГТМ СО РАН, Издательский дом «Манускрипт», 2000. – №6. – С.49–51.
3. Камелин Р. В. Евгений Михайлович Лавренко (к 100-летию со дня рождения) / Р. В. Камелин // Бот. журн. – 2000. – Т.85, №2. – С.129–137.
4. Евгений Михайлович Лавренко. Материалы к библиографии ученых СРСР. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
5. Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы. Изд. 2-е / В. Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1995. – 524 с.
6. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.9446.
7. Там само. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.591.
8. Там само. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.9447.
9. Там само. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.9448.
10. Там само. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.505.
11. Там само. – Ф.27. – Оп.11. – Спр.1383.
12. Там само. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.9380.
13. Лавренко Є. М. Охорона природи на Україні / Є. М. Лавренко // Вісник природознавства. – 1927. – №3–4. – С.162–179.
14. Лавренко Є. М. Рослинність цілинних степів України та їх охорона / Є. М. Лавренко // Краснзнавство. – 1928. – №6–10. – С.20–33.
15. Лавренко Є. М. Цілині степи України і потреба їхньої охорони / Є. М. Лавренко // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 11/1. – №8. – С.5.

References

1. Aleksandrova V. D. E. M. Lavrenko: (k 70-letiyu so dnya rozhdeniya i 50-letiyu nauchnoy deyatel'nosti) / V. D. Aleksandrova, Z. V. Karamysheva // Bot. zhurn. – 1970. – T.55, №5. – S.735–761.
2. Karamysheva Z. V. Evgeniyu Mikhaylovichu Lavrenko 100 let / Z. V. Karamysheva // Stepnoy byulleten'. – Novosibirsk: NITs OIGTM SO RAN, Izdatel'skiy dom «Manuskript», 2000. – №6. – S.49–51.
3. Kamelin R. V. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya) / R. V. Kamelin // Bot. zhurn. – 2000. – T.85, №2. – S.129–137.

4. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko. Materialy k bibliografii uchenykh SRSR. – M.: Nauka, 1974. – 111 s.
5. Boreyko V. E. Slovar' deyatelye okhrany prirody. Izd. 2-e / V. E. Boreyko. – K.: Kievskiy ekologo-kul'turnyy tsentr, 1995. – 524 s.
6. TsDAVO Ukrayiny. – F.166. – Op.6. – Spr.9446.
7. Tam samo. – F.27. – Op.9. – Spr.591.
8. Tam samo. – F.166. – Op.6. – Spr.9447.
9. Tam samo. – F.166. – Op.6. – Spr.9448.
10. Tam samo. – F.27. – Op.10. – Spr.505.
11. Tam samo. – F.27. – Op.11. – Spr.1383.
12. Tam samo. – F.166. – Op.6. – Spr.9380.
13. Lavrenko Ye. M. Okhorona pryrody na Ukrayini / Ye. M. Lavrenko // Visnyk pryrodoznavstva. – 1927. – №3–4. – S.162–179.
14. Lavrenko Ye. M. Roslynnist' tsilynykh stepiv Ukrayiny ta yikh okhorona / Ye. M. Lavrenko // Krayeznavstvo. – 1928. – №6–10. – S.20–33.
15. Lavrenko Ye. M. Tsilynyi stepy Ukrayiny i potreba yikh'oyi okhorony / Ye. M. Lavrenko // Visti VUTsVK. – 1927. – 11/1. – №8. – S.5.

Drozd P. Yu., assistant lecturer of the Department Physiology, Plant Biochemistry and Bioenergetics of National University of Life and Environmental Science of Ukraine (Ukraine, Kyiv), drozd_p@i.ua

Ye. M. Lavrenko's (1900–1987) scientific and organizational activities in Ukrainian committee for preserving monuments of culture and nature

The aim of the article is, using the methods of concrete historical, comparative and problem–chronological analysis, to explore the scientific and organizational activities of Ye. M. Lavrenko (1900–1987) in the Ukrainian Committee for Preserving Monuments of Culture and Nature (UCPMCN). The conclusion is that working in the UCPMCN and holding the position of an inspector of Kharkiv regional commissions for preserving monuments of culture and nature, Ye. M. Lavrenko was the one of the first on the territory of the Soviet Union, who started the professional activities of nature conservation: launched active work on establishing new and maintaining the existing reserves, systematized lists of virgin territories of Ukraine, made maps of protected Steppe zone areas, helping to preserve the biodiversity of the country and the development of national environmental affairs. During this period, the scientists published more than 20 scientific works, devoted to problems of nature protection in the country, as well as inventory and conservation of virgin steppes, forests, wetlands, habitat of rare plants.

Keywords: Ye. M. Lavrenko, Ukrainian Committee for Preserving Monuments of Culture and Nature, nature conservation, reserves, virgin territories, geobotany.

Drozd P. Yu., ассистент кафедры физиологии, биохимии растений и биоэнергетики, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), drozd_p@i.ua

Научно–организационная деятельность Е. М. Лавренко (1900–1987 гг.) в Украинском комитете охраны памятников культуры и природы

На основе методов конкретно–исторического, сравнительного и проблемно–хронологического анализа исследована научно–организационная деятельность Е. М. Лавренко (1900–1987 гг.) в Украинском комитете охраны памятников культуры и природы (УКОПКП). Установлено, что работая в УКОПКП и на должности инспектора Харьковской краевой комиссии охраны памятников культуры и природы, Е. М. Лавренко одним из первых на территории СССР начал профессиональную деятельность по охране природы: развернул активную работу по организации новых и сохранению существующих заповедников, систематизировал списки целинных территорий Украины, составил карты заповедных территорий Степной зоны, что способствовало сохранению биоразнообразия страны и развития отечественной природоохранной деятельности. В этот период ученым опубликовано более 20 научных работ, посвященных положению охраны природы в стране, а также инвентаризации и заповеданию целинных степей, лесов, болот, мест произрастания редких растений.

Ключевые слова: Е. М. Лавренко, Украинский комитет охраны памятников культуры и природы, охрана природы, заповедники, целинные территории, геоботаника.

УДК 355:94(477)

Коваль М. В., кандидат історичних наук, Перший заступник Секретаря Ради Національної безпеки і оборони України, генерал–полковник (Україна, Київ), gromada@rmb.gov.ua

ОБОРОННА ЛІНІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Автор висвітлює проблеми будівництва сучасної лінії оборони на сході України і дає ретроспективний аналіз значення укріплених районів на теренах українських земель у ХХ ст. для захисту території.

Аналізуючи ефективність застосування оборонних ліній в часи Другої світової війни, дослідники зазначають, що під натиском німецьких військ радянські війська не змогли втримати ні так звану «лінію Молотова», що була зведена вздовж кордону, ні другу лінію оборони, так звану «лінію Сталіна». Думка, що в цілому українці не виправдали сподівань, наклала відбиток на сучасні уявлення окремих військових теоретиків про неефективність фортифікаційних споруд у сучасних війнах. Однак існують позитивні приклади сьодоення, як от захист Мар'їнки Донецької області, де російсько–терористичні війська зазнали втрат, бо не змогли подолати фортифікаційні споруди. Стаття містить загальне обґрунтування необхідності будівництва і застосування довготривалих фортифікаційних комплексів.

Ключові слова: лінія оборони, оборонний рубіж, укріплений район, фортифікаційні споруди.

Збройна агресія Російської Федерації проти України та інші загрози територіальній цілісності України, її незалежності та існуванню як держави, міжнародний тероризм, активізація контрабанди зброї та засобів терору зумовлюють необхідність удосконалення системи захисту території нашої держави. У зв'язку із вторгненням в серпні – вересні 2014 року російських військ для участі в бойових діях на сході України постала нагальна потреба у створенні надійної лінії оборони території держави, яка включає будівництво фортифікаційних споруд.

В історичній літературі є низка праць, присвячених питанням узагальнення досвіду будівництва оборонних ліній та ефективності їх застосування на теренах України. Це роботи Валерія Грицока [1], Михайла Ковалю [5], Олександра Лисенка [17], Валерія Павлика [8] та багатьох інших авторів, які стосуються періоду Другої світової війни. Однак аналітичні наукові праці з висвітлення питань фортифікаційного облаштування лінії оборони на сході України у 2014–2015 рр. відсутні. Усунути цю прогалину, узагальнивши історичний досвід, має на меті ця історична розвідка.

Наперед зазначимо, що аналіз історичного досвіду створення та використання стратегічних ліній оборони в європейських країнах та безпосередньо в Україні у ХХ столітті свідчить про те, що їх призначення повною мірою не було виконано. Так після закінчення Першої світової війни західні військові фахівці визнали неефективною існуючу на той час систему укріплень кордонів фортецями. Тому з середини двадцятих років ХХ століття у довготривалому фортифікаційному обладнанні місцевості перевагу стали надавати укріпленим смугам, осередками опору яких ставали невеликі та розосереджені на місцевості бойові споруди, що мали на озброєнні гармати та станкові кулемети. Такі райони або смуги місцевості стали називатися «укріплений район» (УР). Напередодні Другої світової війни у Франції, Німеччині, СРСР, Фінляндії, Угорщині та деяких інших країнах УР будувалися як система укріплених ліній (рубевіжів, смуг) уздовж державного кордону (так звані лінії «Мажино», «Зігфріда», «Маннергейма», «Сталіна»,